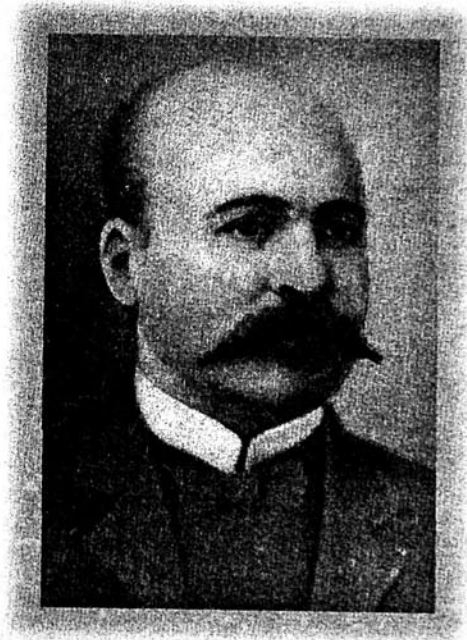

8-3

İSA HƏBİBBƏYLİ

Məhəmmədquluzadə

Cəlil Məmmədquluzadə
(1869-1932)

2002
1357

Ш5
H50

İSA HƏBİBBƏYLİ

79292.

CƏLİL
MƏMMƏDQULUZADƏ

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

«ÇINAR-ÇAP»
BAKI - 2002

ARXIV

79292.

Cəlil Məmmədquluzadə
(1889-1938)

Ш5(2=A3) + Ш5(2=A3)

Az.2

H47

Redaktor:

DİLSUZ

Həbibbəyli İsa.

H47 Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı,
«Çinar-Çap» müəssisəsinin nəşriyyatı,
2002, – 60 səh.

Kitabda görkəmli Azərbaycan yazıçısı, böyük demokrat və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin (1869–1932) həyat və yaradıcılığından, milli müstəqillik və azərbaycançılıq uğrunda apardığı mübarizədən bəhs olunur.

H 4702060200
122

© «ÇINAR-ÇAP», 2002

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı, ictimai xadim və böyük demokrat kimi şöhrət qazanmış Cəlil Məmmədquluzadə mənsub olduğu ölkənin və xalqın, eləcə də bütün ölkələrin və xalqların istiqlalı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmış qüdrətli sənətkardır. Ədibin əsl sənətkarlıq nümunəsi sayılmağa layiq olan bədii əsərləri və publisistikası hər cür milli və dini ayrı-seçkiliyin, ictimai-mənəvi əsarətin, fanatizm və cəhələtin aradan qaldırılmasına, milli oyanışa, maariflənməyə, tərəqqi və dirçəlişə həsr olunmuşdur. Buna görədir ki, onun Azərbaycan xalqının milli istiqlal tarixi və taleyi ilə möhkəm surətdə bağlı olan adı dünya ədəbiyyatının da vətəndaş yazıçılarının cər-

gəsində çəkilməkdə davam edir. Cəlil Məmmədquluzadə çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının milli iftixarı, dünya bədii mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsidir.

Cəlil Məmmədquluzadə 22 fevral 1869-cu ildə Azərbaycanın qədim inzi-bati mərkəzlərindən sayılan Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Atası Məmmədqulu Məşədi Hüseynqulu oğlu (1840 – 1905) məktəb üzü görməsə də, ibtidai səviyyədə savadı, müsəlmançılıq görüşləri olan halal və zəhmətkeş insanlardan biri kimi övladlarının, o cümlədən gənc Cəlilin dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Məmmədqulu kişinin gözətçilik etdiyi Naxçıvan duz mədənindəki fəaliyyəti və ailəsini yaşatmaq üçün Şahab məhəlləsində açdığı baqqal dükanı habelə Cəlil Məmmədquluzadənin sadə, zəhmətkeş insanların həyatı ilə yaxından tanış ol-

masına, kiçik ailə mühitindən böyük şəhər mühitinə pəncərə açmasına münasib şərait yaratmışdır. Onun 1873 – 1978-ci illərdə təhsil aldığı mollaxana məktəbi ərəb, fars dillərini öyrənməsinə, Şərq tarixi və ədəbiyyatı haqqında ilkin məlumatlar əldə etməsinə, ailə mühitində yiyələndiyi halallıq və paklıq tərbiyəsinin daha da dərinləşməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Mollaxanada dərs deyən Molla Əli Hüseynzadə və Molla Bağır Məmmədov kimi müəllimlərin islam ehkamları vasitəsilə aşılamaq istədikləri bilik və vərdislər Cəlilin əxlaqi baxışlarının möhkəm təməlinə çevrilmişdir. Naxçıvan şəhər üçsınıflı məktəbində aldığı ibtidai təhsil, burada keçirilən dünyəvi fənlər, dərs deyən savadlı, təcrübəli müəllimlər, həyata keçirilən maraqlı məktəbdaxili tədbirlər onun ideya-mənəvi təkamülündə dərin izlər buraxmışdır. Xüsusən, Naxçıvan şəhər üçsınıflı

ibtidai məktəbinin müdiri, Simferopol gimnaziyasının məzunu, Qafqaz vilayətində böyük maarifçilik yolu keçib zəngin təcrübə qazanmış Konstantin Nikitin (1832 – 1894), Qori Müəllimlər Seminariyasını əla qiymətlərlə bitirmiş Əli-məmməd Xəlilov (1862 – 1896), xalqçı-demokrat, coğrafiya müəllimi Georgi Uturqauri, ana dili və şəriət müəllimi, teatr həvəskarı Mirzə Sadıq Qulubəyov (1823 – ?) və başqalarının sayəsində Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və cəmiyyət, habelə biliklər aləmi barədəki təsəvvürləri xeyli dərəcədə dərinləşmişdir.

Qori Müəllimlər Seminariyasında keçən təhsil illəri (1882 – 1887) daha təsirli və cəzbedici idi. Qafqaz xalqları arasında maarifçi-demokratik ideyaların qüvvətlənməsinə ciddi təkan verən bu məşhur təhsil ocağının münbit maarifçi mühiti və mütərəqqi ənənələri digər

müdavimlər kimi Cəlil Məmmədquluzadənin də təlim-tərbiyəsində, gələcək fəaliyyətində, hətta sonrakı taleyində xüsusi rol oynamışdır. Burada o, müxtəlif millətlərdən olan A.O.Çernyayevski (1840 – 1894), D.D.Semyonov (1834 – 1902), N.N.Novospasski, N.O.Lomouri (1852 – 1915), habelə azərbaycanlı müəllimlər Mirzə Əbdüssəlam Axundzadə (1843 – 1907), Cəfərəli bəy Vəlibəyov (1861–1902) kimi adlı-sanlı pedaqoqlardan dərs almış, onların ədəbi-maarifçi, pedaqoji-metodiki görüşlərindən faydalanmışdır. Seminariyada keçirilmiş mədəni-kütləvi tədbirlərdə yaxından və fəal iştirak etmiş, inşa və tərcümə dərslərində bacarıq göstərmiş, ədəbi gecələr üçün ssenarilər, sınaq dərsləri üçün icmallar yazmış, teatr tamaşalarında həvəskar aktyor sifətilə səhnəyə çıxmışdır. Avropa, rus və Azərbaycan ədəbiyyatının qabaqcıl ənənələrini öyrənib mə-

nimsəmiş, realist ədəbi istiqamətə daha çox maraq göstərmişdir. Nəhayət, Qori Seminariyasının sərt, ciddi mühitində onunla birlikdə təmsil olunan, sınaqlardan çıxan tələbə dostlarının simasında o, gələcək fəaliyyətində ona gərək ola biləcək həmfikirlər qazanmışdır. Qori Müəllimlər Seminariyası gənc Cəlil Məmmədquluzadəni həm də böyük həyata hazırlamışdır. Beləliklə, Seminariya Cəlil Məmmədquluzadə üçün, sözün həqiqi mənasında, ideya-tərbiyə və dünya görüşü məktəbi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Yazıçı-maarifçi Cəlil Məmmədquluzadə bu zəngin maarifçi ənənələr üzərində ərsəyə gəlmiş, yetişib formalaşmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə 1887 – 1897-ci illər arasında pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O 1887-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında İrəvan quberniyasının Uluxanlı kənd ibtidai məktə-

bində müəllimlik etmişdir. Baş Noraşen məktəbinin müdiri Əliməmməd Xəlilovun köməyilə 13 oktyabr 1887-ci il tarixindən bu təhsil ocağına dəyişilən cavan müəllim xalq arasında nüfuzlu müəllim kimi hörmət qazanmışdır. Bədii yaradıcılığa Baş Noraşendə ikən başlayan Cəlil Məmmədquluzadə 1889-cu ildə burada ilk qələm təcrübəsi olan «Çay dəstgahı» alleqorik dramını yazmışdır. «Çay dəstgahı» dramı elə həmin ildə Baş Noraşen ibtidai məktəbində müəllimlərin və şagirdlərin iştirakilə tamaşaya qoyulmuşdur. İrəvan – Yelizavetpol quberniyası xalq məktəbləri direktorluğunun sərəncamı ilə Nehrəm kəndinin ikisinfli məktəbində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirən Cəlil Məmmədquluzadə bu mərhələdə (1890 – 1897) əsl xalq müəllimi kimi tanınmışdır. Nehrəm kənd məktəbində qızları təhsilə cəlb etməsi, diyarşünaslıq muzeyi yaratması,

ipəkçilik peşəsini öyrənmək üçün xüsusi məşğələlər təşkil etməsi, kəndlilərin əməyini yüngülləşdirmək məqsədilə Tiflisdən dəmir kotan gətirilməsinə nail olması kimi tədbirlər onun hörmət və nüfuzunu daha da artırmışdır. Bu dövrdə, eyni zamanda, yerli həvəskarlarla birlikdə Naxçıvanda teatr tamaşaları hazırlayıb göstərən, əslində, teatr hərəkatına rəhbərlik edən Cəlil Məmmədquluzadə mənsub olduğu xalqın maariflənməsi ilə yanaşı, milli oyanışı və mədəni tərəqqisi yollarında da yorulmadan çalışmışdır. Əsasən, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundovun (1812 – 1878) komediyalarını səhnəyə çıxarmaqla o, maarifçi müasirləri ilə birlikdə hələ XIX əsrin 80 – 90-cı illərində fanatizm və cəhalətə qarşı mübarizə aparmış, xalqı maariflənməyə və dirçəlişə səsləmişdir. Bədii yaradıcılıq işini davam etdirən cavan yazıçı həyatının

Nehrəm dövründə «Kışmış oyunu» pyesini (1892), «Danabaş kəndinin əhvalatları» povestini (1894) tamamlamış, müasirləri arasında yeni tipli bir yazıçı kimi də tanınmağa başlamışdır.

Moskvaya və Peterburqa səfər edən (1895) Cəlil Məmmədquluzadə imperiya daxilində gedən prosesləri izləmiş, doğma xalqını daha geniş miqyasda maarifə cəlb etmək üçün yollar axtarmış, latın əlifbasına keçmək barədə danışıqlar aparmışdır.

Nehrəmdə müəllim ikən Həlیمə Nağı qızı ilə ailə həyatı qurmuş (1896), bu nikahdan ilk övladı Münəvvər Məmmədquluzadə (1897 – 1965) dünyaya gəlmişdir. Bununla belə, Həlیمə xanımın dünyasını dəyişməsi ilə qısamüddətli ailə həyatına son qoyulmuşdur. Münəvvər xanım Məmmədquluzadə Tiflisdə məktəb-pansionu və Bakıda Səhiyyə Nazirliyinin nəzdində həkimlik

kursunu bitirmişdir. Azərbaycanın rayonlarında, o cümlədən, Naxçıvanda həkimlik eləmişdir. İkinci çağırış SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilmişdir.

İrəvanda və Naxçıvanın hüquq orqanlarında keçən fəaliyyət dövrü (1897 – 1903) Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı cəmiyyət hadisələrini, müxtəlif tələli sadə insanların xarakterlərini, məişətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məşhur «Poçt qutusu» hekayəsi 1903-cü ildə cavan yazıçının dərin həyatı müşahidələrinin məhsulu kimi meydana çıxmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə 1903-cü ilin dekabr ayından etibarən Qafqazın əsas inzibati və mədəni mərkəzi sayılan Tiflis şəhərində yaşayıb işləmişdir. O, tanınmış publisist və ictimai xadim Məhəmmədəğa Şahtaxtlının (1846 – 1931) Tiflisdə nəşr etdirdiyi «Şərqi-Rus» qəzetində əməkdaşlıq etməklə mətbuat

dünyasına daxil olmuşdur. «Şərqi-Rus» redaksiyasında o, mühüm qəzetçilik məktəbi keçmiş, dövrün görkəmli ədəbi qüvvələri ilə tanış olmuş, bir çox hekayələrini, məqalələrini və tərcümələrini bu qəzetdə dərc etdirmişdir. «Şərqi-Rus» qəzeti bağlandıqdan sonra publisist Ömər Faiq Nəmanzadə və tacir Məşədi Ələsgər Bağirovla birlikdə o, Məhəmmədəğa Şahtaxtlıya məxsus olan mətbəəni almış və çalışdırmışdır. «Poçt qutusu» hekayəsi 1905-ci ildə «Qeyrət» adlandırılan həmin mətbəədə kitab halında çapdan çıxmışdır.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı Cəlil Məmmədquluzadənin şah əsəridir. Böyük ədibin redaktorluğu ilə birinci sayı 7 aprel 1906-cı ildə Tiflis şəhərində nəşr olunan məşhur «Molla Nəsrəddin» jurnalı birinci növbədə Azərbaycanın və Qafqaz xalqlarının, geniş mənada mü-

səlman Şərqinin milli oyanışı və dirçəlişində mühüm rol oynamışdır.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı 1917-ci ilə qədər Tiflisdə, 1921-ci ildə Təbriz şəhərində, 1922 – 1931-ci illərdə Bakıda nəşr olunmuş, satirik ədəbiyyatın və mətbuatın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1907-ci ildə məşhur Qarabağ xanlarından olan Əhməd bəy Cavanşirin (1828 – 1903) qızı Həmidə xanım Məmmədquluzadə (1873 – 1955) ilə ailə həyatı qurmuşdur. Onun bu nikahdan iki övladı – Midhət və Ənvər Məmmədquluzadələr dünyaya gəlmişlər. Midhət Məmmədquluzadə (1908 – 1932) Azərbaycan Politexnik İnstitutunun Hidrotexniki Qurğular fakültəsini bitirmiş, Dövlət Plan Komitəsində Mingəçevir su-elektrik stansiyasının layihəsini hazırlayan komissiyanın elmi katibi vəzifəsində çalışmışdır. Ən-

vər Məmmədquluzadə (1911 – 1979) Azərbaycan Tibb Universitetini bitirmiş, Böyük Vətən Müharibəsi illərində sovet ordusunun tərkibində İrana getmiş, taleyin hökmü ilə həyatının qalan hissəsini həmin ölkədə yaşamışdır.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Cəlil Məmmədquluzadə bədii yaradıcılıqla da ardıcıl məşğul olmuşdur. Qüdrətli yazıçının «Usta Zeynal» (1905), «Dəllək» (1906), «İranda hüriyyət» (1906), «Qurbanəli bəy» (1906), «Quzu» (1914), «Nigarançılıq» (1916), «Konsulun arvadı» (1918) və sairə hekayələri onu kiçik janrın böyük ustası kimi tanıtmışdır.

Ədibin teatr və dramaturgiya sahəsindəki fəaliyyəti də ona geniş şöhrət qazandırmışdır. Xüsusən, məşhur «Ölümlər» tragikomediyasının yazılması (1909) və Bakıda uğurla tamaşaya qoyulması (1916) onun ədəbi şöhrətini qat-

qat artırmışdır. «Kamança» (1919) və «Anamın kitabı» (1920) pyesləri ilə o, Azərbaycan dramaturgiyasını zənginləşdirmişdir.

Ölkədə yaranmış mürəkkəb vəziyyətlə əlaqədar olaraq Cəlil Məmmədquluzadə 1918 – 1920-ci illərdə Qarabağda, o cümlədən Həmidə xanımın vətəni olan Kəhrizli kəndində yaşamışdır. Bu dövrdə də o bir çox mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçısı kimi çıxış etmiş, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Hətta o, vətənpərvər bir insan kimi Əsgəran uğrunda gedən döyüşlərdə də şəxsən iştirak etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1920-ci ilin sentyabr ayından 1921-ci ilin may ayınadək Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərində yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. Burada çətin şəraitdə «Molla Nəsrəddin» jurnalının səkkiz nömrəsinin nəşr edilməsi böyük əks-səda doğurmuşdur.

«Ölülər» əsəri Təbriz teatrının səhnəsində uğurla göstərilmişdir (1 may 1921-ci il). Nəticədə, Cənubi Azərbaycanda realist-satirik ədəbiyyat və mətbuat inkişaf etmiş, karikatura sənətinin meydanı genişlənmişdir. Ədibin Cənubi Azərbaycan səfəri Təbrizdə və ətraf vilayətlərdə maarifçilik və mədəniyyətin, demokratik proseslərin genişlənməsi ilə nəticələnmişdir. Cənubi Azərbaycanda müshahidə etdiyi hadisələr və adamlar Mirzə Cəlilin bədii yaradıcılığında özünə yer tapmışdır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını Cəlil Məmmədquluzadə hərarətlə qarşılamışdır. Buna əsas səbəb özünü fəhlə-kəndli dövləti elan edən yeni hökumətin məramı və məqsədləri ilə sadə, zəhmətkeş insanların müdafiəçisi olan yazıçının niyyətlərinin bir çoxunun üst-üstə düşməsi idi. Ona görə də ədib 1921 – 1927-ci illərdə gənc Sovet höku-

mətinin tədbirlərində yaxından iştirak etmiş, cəmiyyətin inkişafına öz köməyini əsirgəməmişdir. Yeni Əlifba Komitəsində, Tədqiq və Fətəbbə Cəmiyyətində, «Molla Nəsrəddin» jurnalı redaksiyasında o, Azərbaycanda yeni həyatın bərqərar olması üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır. Onun redaktorluğu ilə nəşr olunan «Yeni yol» qəzeti respublikada latın əlifbasının tətbiq olunması yollarında əsl fədakarlıq göstərmişdir. Azərbaycan Müəllimlərinin Beşinci qurultayında (1925) və Türkoloji qurultayda (1926) iştirak edən ədib bir çox yubiley, mərasim və ədəbi gecələrdə diqqət mərkəzində olmuşdur. Nəhayət, Mirzə Cəlil Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi üzvlüyünə namizədliyə qəbul edilmişdir (1926).

Bununla belə, yeni cəmiyyətə bəslənən ümid və inam dövrü uzun sürməmişdir. İctimai xadim kimi böyük nüfuz

qazanması, yaradıcılıq nailiyyətlərinin qabarıq nəzərə çarpması müəyyən dairələrdə ona paxıllıq və qısqanclığın artmasına da səbəb olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə 1928-ci ildən sonrakı mərhələdə yeni cəmiyyətin sərt ideoloji tələbləri ilə, təzyiqləri ilə üz-üzə gəlmiş, mənəvi terrora məruz qalmışdır. Həyatının son dövründə o, haqsızlıq, çaşqınlıq və laqeydliyin girdabına düşmüşdür. Belə ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 9 aprel 1929-cu il tarixli plenumunda «din əleyhinə oxunaqlı, kütləvi, ucuz jurnal kimi yenidən təşkil etmək» adı altında «Molla Nəsrəddin» jurnalının fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, müstəqil nəzərə çarpan, «redaktorun orqanı» adlandırılan məcmuəni Mübariz Allahsızlar İttifaqının orqanına çevirmək haqqında qəbul edilmiş qərar Baş redaktoru dərinədən sarsıtmışdır. Bunun ardınca dövrü mət-

buatda Mirzə Cəlilə qarşı böhtan və təziq kompaniyası təşkil edilmiş, o, «milli ırdada burjua ədəbiyyatı nümayəndəsi», «Cığırdaş», Azərbaycan dilini korlayan yazıçı kimi damğalanmışdır. Bundan başqa, «Molla Nəsrəddin» jurnalının «şəkil, bədii, ictimai cəhətdən, başqa sözlə, üzlü-astarlı dəyişdirilməsi» tələbi irəli sürülmüşdür. Hətta Azərbaycan SSR Baş Mətbuat İdarəsinin 1931-ci ildə rəsmi təşkilatlara göndərdiyi məlumatda Cəlil Məmmədquluzadə və redaksiyanın digər əməkdaşları «siyasi cəhətdən geri qalmış, bisavad və siyasətlə maraqlanmayan adamlar» adlandırılmış, Əzim Əzimzadə kimi mahir qrafika ustası «sınıf mübarizə və sosializm quruculuğu epoxasının obrazını verməyi bacarmayan istedadsız rəssam» kimi xarakterizə olunmuşdur. Bütün bunların nəticəsində 1931-ci ildən etibarən «Molla Nəsrəddin» jurnalına ayrılmış dövlət-

malıyyə yardımını kəsilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalının Baş redaktorluğu vəzifəsindən getməyə məcbur olmuşdur. Ömrü boyu qaynar fəaliyyətlə əhatə olunmuş qocaman yazıçı birdən-birə bekarçılığın, tənhalığın burulğanına düşmüşdür. Onun ömrünün son dövründə, soyuq qış günlərində əlyazmalarını sobaya ataraq yandırması keçirdiyi dərin sarsıntıların, mövcud quruluşa etirazın ifadəsi idi.

Belə çətin, mürəkkəb vəziyyətə baxmayaraq Cəlil Məmmədquluzadə sovet dövründə bədii yaradıcılığını davam etdirmişdir. Onun «Danabaş kəndinin məktəbi» pyesi, «Lənət», «Oyunbazlar» səhnəcikləri (1921), «Dəli yığıncağı» (1926), «Yığıncaq» (1929), «Ər» (1930) tragikomedyaları bu mərhələnin məhsuludur. Ədibin dram əsərləri, əsasən, yeni cəmiyyətdəki çəşqınlıq və ideologi-

yalaşdırma siyasətinin bədii dərkinə həsr olunmuşdur.

Bundan başqa, Cəlil Məmmədquluzadə «Şərqi fakültəsi», «Taxıl həkimi», «Hamballar», «Şer bülbülləri», «İki ər», «Zırrama», «Şəhər və kənd», «Qoşa balınc», «Bəlkə də qaytardılar» və s. hekayələrini də sovet dövründə qələmə almışdır. Yazıcının hekayələri 1927-ci ildə çap olunmuş «Bəlkə də qaytardılar» adlı kitabında toplanmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin ustad qələmindən çıxmış, Azərbaycan xatiyyəti ədəbiyyatının şah əsəri kimi dəyərləndirilən «Xatiratım» memuarı (1926) da bu mərhələdə yazılmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə 4 yanvar, 1932-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur. Ədibin adı respublikamızda əbədiləşdirilmişdir. Bakıda, Naxçıvan şəhərində və Cəlilabad rayonunda heykəlləri ucaldılmışdır.

dılmışdır. Əsərləri kütləvi tirajla nəşr olunmuşdur. Anadan olmasının 100 və 125 illik yubileyi Azərbaycan dövlət səviyyəsində təntənə ilə qeyd edilmişdir.

Son vaxtlar Cəlil Məmmədquluzadə nəslinin dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan nümayəndələri müəyyənləşdirilmiş, onlarla əlaqə yaradılmışdır. Uzun axtarışdan sonra bəlli olmuşdur ki, böyük ədibin nəvə-nəticələrindən Midhət Cavanşiri Polşada, İren Cavanşiri və vəfat etmiş Teymur Cavanşirinin ailəsi İranda, Nizhət Şəcəri və Məhin Dadipur Fransada yaşayırlar.

Hazırda əsas vəzifə Mirzə Cəlilin nəslinin davamçılarını Azərbaycana dəvət edib, onları böyük ustad Cəlil Məmmədquluzadənin adı ilə bağlı olan yerlərlə tanış etməkdən ibarətdir.

* * *

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatına böyük demokrat ədib, vətəndaş milli yazıçı, kiçik hekayənin böyük ustadı kimi daxil olmuşdur. Ədibin bədii-publisist yaradıcılığı və çoxcəhətli fəaliyyəti geniş mənada Vətənə və millətə həsr olunmuşdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatında ən milli və eyni zamanda, həm də bəşəri yazıçılardan biridir. Özü-nəqədərki çoxəsrlik ədəbi fikirdə yaranıb formalaşma prosesi keçirmiş milli ideyalar Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının timsalında yüksək səviyyədə inkişaf edərək, Azərbaycan ədəbiyyatının həmişəlik bədii sərvətinə çevrilmişdir. Mollanəsrəddinçi millilik anlayışında Azərbaycan xalqının milli-mənəvi özünüdərk, biçərə Vətənin müqəddəratı, sadə, sırası, binəsib insanların oyanışı və dirçəlişi, ana dilinin geniş dairədə öz

yerini tapması və s. kimi məsələlər üstünlük təşkil edir. Vətəndaş ədibin fikrincə «Vətən, vətən, vətən! Dil, dil, dil! Millət, millət, millət! Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi bəşər üçün özge nicat yolu yoxdur».

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı bu ideya sütunları üzərində ucalmışdır. Nəticə etibarilə Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda milli istiqlal ədəbiyyatının bayraqdarı və sərkərdəsidir. Qüdrətli yazıçı Azərbaycan ədəbiyyatına təkcə milli istiqlal ideyalarını və motivlərini gətirməklə kifayətlənməmiş, özü də şəxsən millətimizin və ölkəmizin istiqlalı yolunda hər cür fədakarlıq göstərmişdir. Bu mənada Mirzə Cəlil üçün milli istiqlal uğrunda mübarizə aparmaq məslək işi idi. Aşağılardan – mənsub olduğu millətin müxtəlif təbəqələrinin içindən və yuxarılardan – Rusiya, Qafqaz hökumətlərinin rəsmi dai-

rələrindən gələn hər cür təzyiq, böhtan və təqiblərlə dönə-dönə üzleşməsinə baxmayaraq, böyük ədib heç vaxt məsləkindən dönməmiş, xalqının taleyi ilə bağlı mübarizəsini sona qədər özünə-məxsus yollarla davam etdirmişdir. Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyatda və ictimai həyatda Azərbaycanın milli oyanışı, dirçəlişi və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin möhkəm bünövrəsini yaratmışdır. Sonrakı dövrlərin milli istiqlal düşüncələri və hərəkatları həmin bünövrə zəminində ucalmış və zaman-zaman yayılmış, inkişaf etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin dərin milli-ictimai məzmununa malik olan hər əsəri, sanki, böyük ədibin öz xalqına bəxş etdiyi mənalı bir «hürriyyət payı»dır.

Dünyanın başqa xalqlarına da hörmətlə yanaşan, yeri gəldikcə, əsərlərində müxtəlif ölkələrin həyatından söz

açan Cəlil Məmmədquluzadə üçün humanizm əsas ictimai-bədii meyar kimi qəbul olunmuşdur. O, xalqlar arasında ədavəti, düşmənçiliyi deyil, qarşılıqlı anlaşma və ehtiramı mühüm faktor hesab etmişdir. Böyük ədibin əlaqələrində XX əsrin əvvəllərinin mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrindən baş çıxarmaları üçün Qafqaz xalqlarının bir-birlərinə ehtiram göstərmələri, dostla düşməni fərqləndirməyi bacarmaları, hətta bir çox məsələlərdə birlik nümayiş etdirərək vahid mövqedən çıxış etmələri ideyaları öz əksini tapmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş «Molla Nəsrəddin» jurnalında Azərbaycan xalqı ilə yanaşı, Qafqaz xalqlarının, Avropa və Şərqi xalqlarının həyatı, mübarizəsi də əks etdirilmişdir. Bu jurnalda dünya xalqları və hadisələri ilə bağlı məqalələrində o, ümumi ictimai-mədəni dirçəlişin təbliği,

müdafiə olunması, habelə milli oyanış və tərəqqidə beynəlxalq təcrübədən istifadə məqsədlərini izləmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsrini Azərbaycan ədəbiyyatında yeni ədəbi hadisə idi. Gerçək həyat hadisələrinin tipik bədii vasitələrlə təqdim edilməsi, adi, sınavi, zəhmətkeş insanların maraqlı və qəribə taleyinin təsviri, milli oyanış və dirçəlişə çağırış, sadə, koloritli dil və üslub ədibin bədii nəsrinin əsasını təşkil edir. Ustad yazıçının mahir qələminin uğurlu nəticəsi olan «Danabaş kəndinin əhvalatları» povesti (1894) Azərbaycan nəsrinin şah əsəri sayılmağa layiqdir. Bu, Danabaş kəndinin timsalında bütövlükdə Azərbaycan kəndinin, əsərin əsas qəhrəmanı olan Məhəmməd həsən əminin simasında Azərbaycan kəndlisinin əhvalatlarıdır. Əsərdəki «Bir yüngülvari müqəddimə» təkcə «Danabaş kəndinin əhvalatları» povesti-

nin proloqu deyil, bütövlükdə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının ilk sənət manifestidir. Burada Mirzə Cəlilin realizmə sədaqəti, fərdi xarakterlər yaratmaq bacarığı, özünəməxsus mövzusu və ideyası, təbii danışıq xatırladan bənzərsiz bədii təhkiyəsi bəyan olunur. Əsərin əsas hissəsini təşkil edən «Eşşəyin itməkliyi» yalnız ulağını deyil, sahiblik hissini, hüququnu, ixtiyarını itirmiş kiçik adamların böyük ədəbiyyata birinci təbii gəlişi idi.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayənin də böyük, qüdrətli yaradıcısıdır. Dahi yazıçının məşhur «Poçt qutusu» hekayəsi milli ədəbiyyatda hekayə janrının ən kamil nümunəsi kimi dəyərləndirilir. Bu yığcam əsər Cəlil Məmmədquluzadənin kiçik bir hekayənin hüdudları daxilində az qala roman mövzusu ola biləcək ictimai mətləbləri ifadə etmək imkanlarının

barometri, əyani göstəricisidir. Divanxananı yaxşı tanımağa məcbur edildiyi halda, poçt qutusunun, poçtxananın mahiyyətini bilməyən Novruzəlinin taleyinin təqdimi əsasında ədib Azərbaycan kəndlisinin böyük müdafiəçisi olduğunu nəzərə çarpdırmışdır. Mövzusu yenə də sadə adamların həyatından alınmış «Usta Zeynal» hekayəsində mənəvi cəhətdən saf, pak əməl sahibi Usta Zeynal geniş mənada binəsib və zavallı insanların həyatı, məişəti və taleyini ümumiləşdirir. «İranda hürriyyət» hekayəsi düşündürücü və cəlbedici ideya-məzmunu ilə əsl milli özünüdərk nümunəsi, bədii vasitələrlə ifadə olunmuş «hürriyyət payı»dır. «Danabaş kəndinin məktəbi» povesti, «Qurbanəli bəy», «Quzu», «Dələk», «Pirverdinin xoruzu», «Nigarançılıq», «Konsulun arvadı», «Zırrama», «Bəlkə də qaytardılar» hekayələri Azərbaycan cəmiyyətinin müxtəlif inkişaf

mərhələlərinin sosial-ictimai problemlərini realistcəsinə əks etdirən dəyərli bədii nümunələr kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərləri Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında yeni mərhələ təşkil edir. Milli dramaturgiyanın bünövrəsini qoymuş Mirzə Fətəli Axundovun (1812 – 1878) janr və mahiyyət etibarilə drama yaxın olan komediyalarından fərqli olaraq, Cəlil Məmmədquluzadənin komediyaları faciəvi xarakter daşıyan tragikomediyalardır. Azərbaycan dramaturgiyasının nadir və bənzərsiz nümunəsi olan «Ölülər» tragikomediyası Azərbaycanın və ümumən türk-müsəlman dünyasının cəhalət və mövhumat əsarətindən xilas davasında atılmış atom bombası qədər təsirli bir bədii əsərdir. Ədəbiyyatda cəhalət dünyasının qatı dumanlarının qəti pardaxlanması «Ölülər» tragikomediya-

sındakı Kefli İskəndər obrazı ilə başlanır. İskəndərin məşhur monoloqu isə təkcə «tarix kitabına qanla yazılmış səhifə» olaraq qalmır, tarixin bütün mərhələlərində hər dəfə səhnədə səsləndikcə hər dövrün özünəməxsus canlı ölümlərini «diri-diri dəfn etmək» imkanlarına malik olan təsirli və kəsərli ittihamnamələrdir. Əsərdəki Şeyx Nəsrullah xətti mövhumat və cəhalətin müsəlman dünyasındakı dərin və acı təzahürlərini açıb göstərməyə imkan verir.

Sovet hakimiyyəti illərində yazılmış «Dəli yığıncağı» tragikomediyası xalqın dilini, milli psixologiyasını, adət-ənənəsini bilməyən, mərkəzdən göndərilən və idarə olunan yadelli hakimlərin (Həzrəti Əşrəf) və yabançı həkimlərin (Lalbyüz) buxovundan azad edilməsini gündəliyə çıxaran cəsarətli addım idi. Cəlil Məmmədquluzadə həmin əsərdə ədalətsiz, eybəcər ictimai mühitin ağıllı insanları

da dəliyə çevirdiyini, şərə, zülmə meydan açdığını göstərmişdir. Əsərdəki təcirlər millətin dərdi-sərini düşünməkdən uzaq olub, yalnız varlanmaq xülyaları ilə yaşayırlar. Fazil Məhəmməd kimi vaizlər isə yaranmış vəziyyətdən istifadə edib, özlərinin eys-ışrətlə bağlı çirkin niyyətlərini həyata keçirirlər. Ona görə ki, Pırpız Sona, Farmasyon Rüstəm, Həmzad Qurban kimi ağıllı adamlar dəli vəziyyətinə salınmışlar. Hətta Molla Abbas da özünü süni şəkildə dəliliyə vurmağa məcbur olmuşdur. Hadisələr zaman və məkan etibarilə dəyişdirilsə də, «Dəli yığıncağı» tragikomediyasında keçən əsrin iyirminci illərində Şura Azərbaycanında baş vermiş proseslərin əhatə olunur, bütövlükdə yeni qurulmuş cəmiyyətin dəli yığıncağına çevrilməsi ideyası nümayiş etdirilir.

Ədibin «Danabaş kəndinin məktəbi» pyesində, «Lənət», «Oyunbazlar»,

«Lal» səhnəciklərində maarifçilik ideyalarının həyata keçirilməsinin çətinlikləri, cəhalət və nadanlığın acı təzahürləri, işıqlı ideallara çağırış motivləri öz əksini tapmışdır. «Anamın kitabı», «Kamança» pyesləri milli oyanış və dirçəlişin, milli-mənəvi özünüdərkətmənin, humanizmin, insanpərvərlik düşüncəsinin dərinləşməsinə uğurla xidmət edir. Xüsusən, «Anamın kitabı» tragikomediya Azərbaycan müstəqillik, milli ideologiya və istiqlal uğrunda mübarizənin fəal daşıyıcısıdır. Bu əsər özünün milli kökündən ayrılmıq istəyənlərə ən kəserli dramatik cavab və təsirli ədəbi ittihamnamədir.

«Anamın kitabı» tragikomediya əsərdəki üç qardaşın komediyası, Anamın faciəsi, Gülbaharın dramıdır.

Son illərdə tərəfimizdən aşkar edilərək Cəlil Məmmədquluzadənin külliyyatına əlavə olunan dördpərdəli «Ər»

pyesi (1930) sovet hakimiyyətinin başlanğıc illərində Azərbaycanda gedən ictimai prosesləri, yeni quruluşun və mühitin doğurduğu vahimə və çaşqınlığı, mənəvi boşluq və ümitsizlik meyllərini dolğun surətdə əks etdirir. Yazıçı fırqə namizədi, darülfünun tələbəsi Cahangirin simasında mövcud cəmiyyətə ümid bəsləyən, lakin mənəvi boşluq mühitində çaşbaş qalmış yenilikçi cavanların ümumiləşən obrazını yaratmışdır. Əsərdəki professor Mirzə Ərvahallah xan iyirminci illərdə ali məktəblərdə çalışan, cəmiyyət quruculuğundan çox, elm öyrənməyə üstünlük verən yaşlı müəllimlərin həyat və düşüncələrini özündə cəmləşdirir. Buradakı əsəb xəstəxanasında baş verən hadisələr cəmiyyət həyatındakı gərginlik və anlaşılmazlığın, mənəvi-ruhi boşluğun açılmasına xidmət edir. Mürşüd dayı obrazının timsalında, sanki, qarşıdan gələn 37-ci ilin va-

himəli, səksəkəli ab-havası göz önünə gətirilmişdir. Azad bəy obrazı isə milli, müstəqil, demokratik dövlət quruculuğuna çağırışın carçısı kimi təqdim olunur. Bütünlükdə Cəlil Məmmədquluzadə «Ər» pyesi ilə Azərbaycan cəmiyyətinin onu dəyişdirməyə, qurub möhkəmləndirməyə qadir olan xalqın öz içərisindən çıxmış layiqli bir ərə, başçıya möhtac olduğu ideyasını irəli sürür.

Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai fəaliyyətində ən uca zirvəni müəyyən etmək çətin olsa da, üstünlüyü «Molla Nəsrəddin» jurnalına verməyə məcburuq. «Molla Nəsrəddin» jurnalı – böyük demokrat ədibin bütün əsərlərində qaldırılan ideyaların və problemlərin məcmusudur. «Molla Nəsrəddin» jurnalı – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış qüdrətli ədiblərimizin, molla-nəsrəddinçi yazıçıların böyük ideallarının çoxcildlik külliyyatıdır. «Molla Nəsrəd-

din» jurnalı – Azərbaycan milli mətbuatının şah əsəri, millətimizin və milli dövlətimizin dərin mənalı istiqlal kitabıdır. Bu gün «Molla Nəsrəddin» dərgisinin saylarını ayrı-ayrılıqda olduğu kimi, şəkilləri və yazıları ilə birlikdə, hətta indiki tarixlərlə yenidən nəşr edib paylaşaq, oxucular onu sanki təzə jurnal kimi böyük maraqla qəbul edərlər. Əgər abunə yazılışı elan olunsa, hazırkı mətbuat bolluğunda çox çətin ki, qoca «Molla Nəsrəddin»lə rəqabət apara bilən qəzet və jurnal tapıla bilsin. Çünki «Molla Nəsrəddin» jurnalının ideyaları və mübarizəsi bu gün də aktual, müasir və gərəklidir. Nə qədər ki, Azərbaycan xalqı var, «Molla Nəsrəddin» jurnalı millətimizin irəliyə doğru hərəkətində həmişə qabaqda gedəcəkdir. Və qoca Molla Nəsrəddinin ardınca getmək böyük Azərbaycan uğrunda yürüsdə, məhz Azərbaycanın milli və müstəqil dövlətçilik idealları

uğrunda dərkolunmuş mübarizə aparmaq deməkdir.

Azərbaycanda publisistika XIX əsrin yetmişinci illərindən etibarən yaranıb müəyyən inkişaf yolu keçsə də, satirik publisistikanı yaratmaq məhz Cəlil Məmmədquluzadəyə müyəssər olmuşdur. Qəti şəkildə demək mümkündür ki, Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan satirik publisistikasının yaradıcısıdır. Ədibin «Molla Nəsrəddin» jurnalı səhifələrində dərc olunmuş yüzlərlə felyetonları və publisist məqalələri ilə milli satirik publisistika özünün ən kamil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin qələmindən çıxmış «Sizi deyib gəlmişəm», «Necə qan ağlamasın», «Rus məxrəci», «Niyə mənə döyürsünüz?», «Millet», «Azadiyi-vicdan», «Avampəsəd nitqlər», «Qondarma bəylər», «Firqələr davası», «Misyonerlər», «Rişə», «Yer yoxdur» və sairə kimi mü-

kəmməl satirik publisistika nümunəsi olan məqalələrində ifadə olunan mətləblər və ideyalar zamanın sözü səviyyəsində səslənmişdir. «Molla Nəsrəddin» jurnalı Azərbaycan xalqının milli oyanışına mübariz bir ordu qədər xidmət etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə eyni zamanda əhalinin böyük bir hissəsinin yazıb-oxumaq bacarmadığını nəzərə alaraq, geniş xalq kütləsinə xidmət etmək üçün «Molla Nəsrəddin» jurnalında bir neçə səhifənin rəngli karikaturalardan ibarət olmasını təmin etmişdir. Həmin karikaturaların mövzusunu və ideyasını, əsas cizgilərini «Molla Nəsrəddin» jurnalının rəssamlarına Cəlil Məmmədquluzadə özü vermişdir. Əzim Əzimzadə, Oskar Şmerlinq, Jozef Rotter, Qəzənfər Xalıqov, İsmayıl Axundov və bu kimi görkəmli karikatura ustaları «Molla Nəs-

rəddin» məktəbində yetişib formalaşmışlar.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı Azərbaycanda xüsusi ədəbi məktəb yaratmış yeganə mətbuat orqanıdır.

Cəlil Məmmədquluzadə bədii-ictimai fikirdə azərbaycançılıq ideologiyasının əsas yaratıcılarından biri hesab olunur. Mirzə Cəlil özü isə böyük Azərbaycan idealının Məcnunu və mücahididir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatındaki Məcnun (yaxud şair, müəllif) dərd əlinədən cəmiyyətdən baş alıb getməyə üstünlük verirsə, XX əsrin əvvəllərinin Məcnunu – Molla Nəsrəddin isə insan cəmiyyətinin, millətin, Vətənin problemlərini həll etməyə çağırır. Cəlil Məmmədquluzadə həm Məcnunun Vətənini (Azərbaycanı), həm də Vətənin Məcnununu (azərbaycanlıyı) tam halda, bir yerdə mənalandırır. Bu mənada böyük demokrat ədibin yaradıcılığı dərin,

mənəli və həyəcanlı bir Azərbaycannamədir. Mirzə Cəlilin publisistikasının şah əsəri sayılmağa layiq olan məşhur «Azərbaycan» məqaləsi (1917) milli oyanış və siyasi intibah dövrünün ilk dolğun şəfəqi və həqiqi bədii manifestidir. «Azərbaycan» məqaləsi – xalqımızın müstəqil və demokratik dövlət quruculuğu prosesindəki ümummilləti vəzifələrinin publisist tərcümanı, carçısı, vətəndaşlıq harayının ifadəsidir. «Azərbaycan» məqaləsi – Azərbaycan məmləkəti coğrafiyasının vətəndaş ədib Cəlil Məmmədquluzadənin mahir qələmi ilə çəkilmiş nadir publisist xəritəsidir. «Azərbaycan» məqaləsindəki aşağıdakı publisist parça hər bir azərbaycanlı üçün həmişəlik ana dili, milli coğrafiya və tarix dərslisi proqramıdır: «Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram. Özüm-dən soruşuram ki:

– Mənim anam kimdir?

Öz-özümə də cavab verirəm ki:

– Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi.

– Dilim nə dilidir?

– Azərbaycan dilidir.

– Yəni Vətənin haradır?

– Azərbaycan Vilayətidir.

– Haradır Azərbaycan?

– Azərbaycanın çox hissəsi İranda-
dır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhə-
rindən. Qalan hissələri də Gilandan tut-
muş qədim Rusiya hökuməti ilə Osman-
lı hökuməti daxilindədir».

«Anamın kitabı» tragikomediya
Azərbaycan ədəbiyyatında azərbaycan-
çılıq əqidəsi, düşüncəsi və ideologiyası-
na həsr olunmuş ən ciddi və təsirli dram
əsidir. «Anamın kitabı» Azərbaycanın
milli istiqlalı haqqında XX əsr boyu ya-
zılmış silsilə əsərlərin mənəvi Anasıdır.
Əgər ədəbiyyatımızda milli kiçik heka-

yə Mirzə Cəlilin «Poçt qutusu»ndan çıx-
mışdırsa, azərbaycançılıq ideologiyası-
nın dramaturgiyası (elə poeziyası və
nəsrinə də) «Anamın kitabı»ndan doğul-
muşdur. Buna görədir ki, «Anamın kita-
bı» əsəri, haqlı olaraq, «Azərbaycanın
kitabı» (Abbas Zamanov) kimi dəyərlən-
dirilmişdir.

Vətənçilik, milli müstəqillik və dir-
çəliş, tarixi ərazilərin bərpa edilməsi,
ana dili, milli-demokratik cəmiyyət qu-
ruculuğu kimi məsələlər Cəlil Məmməd-
quluzadənin azərbaycançılıq prin-
siplərinin əsasını təşkil edir.

Bütün bunlara baxmayaraq, son
vaxtlar Cəlil Məmmədquluzadənin ayrı-
ayrı əsərlərinin, yaxud baxışlarının düz-
gün qiymətləndirilmədiyi məqamlara da
rast gəlinir. Həmin «təsisçilər» böyük
ədibin dinə münasibətinə də canfəşan-
lıqla göz gəzdirlər. Azərbaycanda dini
dəyərlərimizə hazırkı qayıdış dövründə

Molla Nəsrəddini az qala dinsizlikdə ittiham edirlər. Belələrinin Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir haqqında təsəvvürləri bundan əvvəl məktəblərdə tədris olunan «Sovet ədəbiyyatı» dərsliyinin ideoloji təsiri altından hələ də çıxa bilməməsidir. Əksinə, başda Cəlil Məmmədquluzadə olmaqla, bütün molla-nəsrəddinçilər islam dinini «Ölümlər» əsərində təsvir olunan «İsfahan lotuları»nın, Şeyx Nəsrullahların, fanatizm carçıları olan yalançı, fırıldaqçı din təmsilçilərinin əsarətindən xilas etməyə çalışmışlar. Cəlil Məmmədquluzadənin özünün bu barədə yazdıqları hər şeyi açıq-aydın ortaya qoyur, əlavə izahata heç bir ehtiyac qalmır. Böyük ədibin 1906-cı ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalının dördüncü sayında dərc olunmuş «Niyə mənə döyürsünüz?» adlı felyetonda deyilirdi: «Əvvəla, mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt

deyirəm: bir Allaha sitayiş edin, bir də peyğəmbərə və imamlara itaət edin. Amma Siz (Mollalar. – *İ.H.*) deyirsiniz: Allaha sitayiş edin, peyğəmbərə də, imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadanlara da, falabaxan, tasquran, dua yazan, cadukun, həmzad, əcinnə, kəlilə, dimnə, şeytan, div, mərix, şərix, tərrix... – bunların cümləsinə sitayiş edin!

... Mən də Mollayam, siz də molla. Amma mən müsəlman qardaşlara deyirəm: – Ey müsəlmanlar, gözünüzü açınız, mənə baxınız. Amma siz mollalar deyirsiniz: – Ey müsəlmanlar, gözünüzü yumunuz və mənə baxınız...».

Cəlil Məmmədquluzadə bir qədər sonra, 1911-ci ildə fikrini daha açıq ifadə edərək, məqsədinin din pərdəsi altında xalqı çapıb-talayan, fanatizm girdabına salan yalançı dinçilərin iç üzünü, siyasını açıb göstərməkdən, millətini on-

ların əsarətindən xilas etməkdən ibarət olduğunu bəyan etmişdir: – «Molla Nəsrəddinin məqsədi nə dinə sataşmaqdır, nə təzə bir məzhəb icad eləməkdir. Molla Nəsrəddinin qəsdı vəhşi adətlərin ortalıqdan götürülməsi yolunda çalışmaqdır».

Böyük ədibin və ümumən molla-nəsrəddinçilərin əsərlərindəki tənqidin xarakteri də bir çox hallarda düzgün dərk olunmur. Hətta çox yanlış olaraq molla-nəsrəddinçi satıranı Mirzə Cəlilin xalqı təhqir etməsi kimi mənalandırırlar da vardır. Əvvəla, yaxşı diqqət edilsə, aydın görünər ki, Cəlil Məmmədquluzadə və digər molla-nəsrəddinçilər ayrılıqda götürülmüş Novruzəlini, yaxud Usta Zeynalı, ...ayrı-ayrı fərdləri deyil, onları cəhalət girdabına düşürən, bəlalara salmış üsul-idarəni, rejimi, mənəvi əsarəti yaradanları ifşa etmişdir. Əcnəbilərin seyrə balonlarla çıxdığı bir zamanda

Novruzəlinin divanxananı tanıyıb, poçtxanaya bələd olmamasının, yaxud Danabaş kəndinin camaatının məktəbin funksiyasının nədən ibarət olduğunu bilməməsinin əsas səbəbkarları, günahkarları kimlər idilərsə, molla-nəsrəddinçilər onların qənimi idilər. İkinci isə insan kimi Novruzəlinin, Usta Zeynalın... xarakterindəki işığı, sədaqəti, mənəvi saflığı, daxili paklığı, halallığı Mirzə Cəlilin hansı böyük sevgi ilə, ürək yanğısı ilə qələmə aldığı duymaq, bilmək üçün yenə də «Sovet ədəbiyyatı» dərsliklərini yox, böyük ədibin özünün əsərlərini təzədən oxumaq zəruridir. Onda hər kəsə çox asanlıqla bəlli olar ki, millətpərvər ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadə Novruzəlilərin haqları, oyanışı, milli özünüdərk uğrunda əzablı yollardan keçmiş, vətən və millət yolunda «Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanında» can qoymuşdur. Və əsl böyük

vətəndaşlıq harayı və narahatlığı ilə «hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın (Azərbaycanın. – *İ.H.*) qeydinə qalmağa» çağırışıdır. Fikrimcə, Cəlil Məmmədquluzadənin və ümumən mollaşırəddinçilərin yaradıcılığında tənqidin xarakterini düzgün dəyərləndirməmək bütövlükdə ədəbiyyatın inkişafında xüsusi mərhələ olan tənqidi-realizm ədəbi cərəyanının mahiyyətini başa düşməməklə bağlı savadsızlığın nəticəsidir. «Belələri»nə – yeni dövrün «bizim obrazovannılarına», heç olmazsa, ədəbiyyatşünaslıq elmimizin patriarxı Firidun bəy Köçərlinin hələ 1906-cı ildə söylədiyi aşağıdakı mülahizələr ətrafında düşünüb-daşınmağı məsləhət bilirəm: «Molla Nəsrəddin» nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islahat etməkdən ibarət olan məqsədini tamamilə yerinə yetirir». Hazırkı mərhələdə də Mirzə Cəlil, Mirzə

Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əliqulu Qəmküsar və başqa mollaşırəddinçilər irəliyə doğru gedişətdə hakimiyyət, vəzifə xülyası ilə hay-küy salıb inkişafımıza mane olanlara, bizi geriye çəkənlərə qarşı mübarizə apararlara çox möhkəm şəkildə dayağ durur, kömək edir, işıq salır.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ictimai fikrində həmişə «böyük demokrat» adlandırılmışdır. Ancaq bu ad altında daha çox keçmiş ideologiyanın şərtlərinə uyğun olaraq, yazıcının «burjuva mətbuatına» qarşı mübarizəsi, ateizmi, beynəlmiləçiliyi kimi həqiqi demokratiya əslində dəxli olmayan qonardarma mətləblərdən bəhs olunmuşdur. Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadənin demokratik görüşləri demək olar ki, öyrənilməmiş qalan, elmi həllini gözləyən məsələlərdəndir. Ədibin «Təzə partilər», «Azadəyi-vicdan», «Xoşbəxtlik»,

«Firqələr davası» və sairə məqalələrində Azərbaycan cəmiyyətində çoxpartiyalı sistem, insan haqları, konstitusiya hüquqları, demokratik seçki kimi məsələlər haqqında sadəcə düşüncələr deyil, yetkin qənaətlər ifadə olunmuşdur. Bununla Cəlil Məmmədquluzadə həm də cəmiyyətsünas ədib və ictimai xadim olduğunu bir daha təsdiq etmişdir. Tiflisdə Müsəlman Milli Komitəsinin yığıncağında oxumaq üçün yazılmış «Cümhuriyyət» (1917) məqaləsi Mirzə Cəlilin cəmiyyətsünaslıq görüşlərinin yekunu və zirvəsidir. «Cümhuriyyət» məqaləsi – Cəlil Məmmədquluzadə demokratizminin nizamnaməsidir. Böyük demokrat ədib bu proqram xarakterli əsərində «padşahlıq taxtından yıxılan Nikolayın... idarəsi dağılandıqdan sonra» ölkədə yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə çaşqın qalmış, yol axtaran azərbaycanlılara – həmvətənlərinə respublika tipli müstəqil

dövlət qurmaq uğrunda səy göstərməyi zəruri saymışdır. Həmin məqsədlə Amerikanın və Avropa ölkələrinin demokratik dövlət quruculuğundan nümunə kimi faydalanmaq tövsiyə olunmuşdur: «Cümhuriyyət, yəni latınca «Respublika» elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın öz idarəsində və ixtiyarındadır. Necə ki, məsələn, Firəngistan, İsveçrə və qeyriləri... Təzə əsrimizin cümhuri hökumətlərindən biri Amerika cümhuriyyətidir ki,.. rusca dəxi deyilir: Severo-Amerikanskoye Soyedinyonniye Ştatı».

Cəlil Məmmədquluzadə «Cümhuriyyət» məqaləsində təklif etdiyi dövlət quruculuğunun əsas prinsiplərini də həmvətənlərinə aşağıdakı kimi şərh və bəyan etmişdir: «Məmləkət müəyyən qanunların gücü ilə idarə olunur. O qanunları yazan və təsdiq edən millətin məbusları, yəni vəkilləridir. Məmləkə-

tin rəisinə prezident deyilir. Prezidenti ya millət özü seçir, ya parlaman, yəni millət vəkilləri seçir. Prezident məmləkəti idarə etməyə özünə köməkçi hesabında vəzirlər təyin edir.

Cümhuriyyət idarəsinin seçkisinin dörd vacib şərti var... Bu şərtlərin əvvəlcisi ümumilikdir. Yəni məmləkətdə yaşayan nüfusun cəmişi seçkidə iştirak etməlidir... Şərtlərin ikincisi seçkinin müsavi olmasıdır, yəni səslərin bərabərliyi. Məsələn, mən əgər xan və bəyəm mənim də səsim birdir, sən çoban və rəiyyətsən, sənin də səsin birdir. Üçüncü şərt seçkinin düzbəduzlüyüdür... Dördüncü şərt seçkinin gizli olmasıdır».

Cümhuriyyət üsul-idarəsinin vəd etdiyi dini etiqad azadlığı, yağıncaq azadlığı, birləşmək, söz, mətbuat, siyasi partiyalar yaratmaq azadlığı da Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən izah olunmuş, bu tipli yeni dövləti quracaq insanlar

«cümhuriyyət qəhrəmanları» kimi təqdim edilmişlər.

Cəlil Məmmədquluzadənin vaxtilə «cümhuriyyətin vacib əsasları» adlandırdığı prinsiplər öz dövründə olduğu kimi, bu gün də aktualdır. Məhz indi Azərbaycan Cəlil Məmmədquluzadənin arzu etdiyi şəkildə müstəqil və demokratik cümhuriyyət quruculuğunu uğurla davam etdirmək və daha da möhkəmləndirmək imkanı qazanmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin milli-mənəvi oyanış, tərəqqi və dirçəliş, milli istiqlal, Vətəncilik məsələlərinə həsr edilmiş, həmişə aktual və müasir səslənən bədii-publisist əsərləri Azərbaycanda hazırkı milli və müstəqil dövlət quruculuğu prosesinə uğurla xidmət edə bilən dəyərli ölməz nümunələrdir. Bu mənada Azərbaycanda müstəqilliyin daha da möhkəmləndirilməsi, demokratik və milli-mənəvi proseslərin dərinləşməsi

uğrunda dövlət səviyyəsində aparılan böyük işlərə qüdrətli vətəndaş ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri indi də geniş miqyasda xidmət etmək imkanlarına malikdir. Ona görə də hazırkı dövr, bəzilərinin yanlış olaraq başa düşdüyü kimi, Cəlil Məmmədquluzadədən ayrılmaq məqamı deyil, əksinə, qüdrətli vətəndaş ədibin irsinə, uzaqgörən milli ideyalarına yenidən qayıdış mərhələsidir. Mirzə Cəlilə qayıdış – milli-mənəvi özünüdərkini və oyanışın daha da dərinləşməsinə, millətin dostu ilə düşməni yaxından tanımaq imkanı qazanmasına, müstəqil dövlətçiliyin və azərbaycançılıq ideyasının genişlənməsinə və möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Mirzə Cəlilin irsinə yenidən qayıdış – geniş mənada dünyanı və dünya xalqlarını daha yaxından tanımağa, beynəlxalq aləmdə gedən proseslərə dərinləndirən bələd olmağa, Azərbaycanın dünya

birliyindəki yerini, mövqeyini düzgün başa düşməyə və dəyərləndirməyə imkan qazanmaq deməkdir.

Böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə ölməz əsərləri, milli ideyaları ilə bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqının milli dirçəlişi və istiqlalına xidmət edə bilən qüdrətli sənətkardır.

Cəlil Məmmədquluzadə həm də dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi beynəlxalq aləmdə layiqincə tanınmağa layiqdir.

İSA HƏBİBBƏYLİ
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
(*azərbaycan dilində*)

NAŞİRİ
Qoşqar İsmayıloğlu

NƏŞRİYYAT REDAKTORU
Məmməd Məmmədov,
BƏDİİ REDAKTORU
İlham İsmayılov,
TEXNİKİ REDAKTORU
Akif Dənzizadə,
KORREKTORU
Rəfiqə Qənbərqızı,
OPERATORU
Mələhət Qurbanova,
ÇAPA MƏSUL
*Xaqani Axundov,
Anar Abdullayev,
Azər Yunusov.*

*Yığılmağa verilmiş 17.10.2002,
çapa imzalanmış 30.11.2002,
formatı 60x84 1/32,
fiziki ç.v 1,875, şərti ç.v. 1,74
ofset kağızı №1, tayms qarnituru,
sifariş 6. Sayı 700.*

Kitab
«**ÇİNAR-ÇAP**» müəssisəsinin nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmış
və
«**QAPP-POLİQRAF**» Korporasiyasının
mətbəəsində çap olunmuşdur.

✉ 370025. Bakı şəhəri, N. Rəfiyev küçəsi, 24.
☎ Tel.: 902757, 989555, 937255

HƏBİBBƏYLİ İSA
ƏKBƏR oğlu

Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonunun Danzik kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur (1949). Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filialını Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir (1971).

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda aspirantura təhsili almışdır. «XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikası» mövzusunda namizədlik (1980), Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri mövzusunda doktorluq dissertasiyası (1996) müdafiə etmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü (2001), filologiya elmləri doktoru (1996), professorudur (1997).

Əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür (1999).

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatıdır (1997-ci ildən).

Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürk Kültür, Dil və Tarix Yüksək Qurumu üzrə müxbir üzvü (1999), Nyu-York Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvüdür (2001). «Ankara Universitetinin fəxri dostu» diplomunu almışdır (1999).

Müxtəlif həcmdə olan 54 kitabın və broşuranın, 200-dən çox elmi məqalənin müəlifidir.

Əsərləri Azərbaycandan başqa Türkiyə, Rusiya, Fransa, Belçika, İran, İraq, Bolqarıstan və Başkırdıstanda çap olunmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin (1988) və Jurnalistlər İttifaqının (2000) üzvüdür.

Bakıda, Ankarada, Parisdə, Braunşvayqda, Prestnda, Brüsseldə, Təbrizdə, Marağada, Şuməndə, Bişkekdə, Bağdadda, Ufada, Qazi Mağosada keçirilmiş qurultay, simpozium və seminarlarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

Azərbaycanda nəşr olunan «Naxçıvan» ensiklopediyasının, «Cəlil Məmmədquluzadə» ensiklopediyasının, «Azərbaycan və Azərbaycanlılar» jurnalının «Ədəbiyyat» qəzeti, «Elm» və «Tələbə-press» qəzetlərinin redaksiya heyətlərinin üzvüdür.

SR $\frac{2002}{1357}$

292